

Артур Маліновський

ХУДОЖНІЙ СИНТЕЗ У РОМАНІ І. О. ГОНЧАРОВА “ОБЛОМОВ”

Синтез виражається в художній концепції, тобто в системі ідей, які розкриваються в образній системі. На думку А.О. Слюсаря, синтез – це родова властивість епосу, який відтворює цілісність світу. Але оскільки характер цієї цілісності в різних формах епосу неоднаковий, тому і синтез здійснюється в них по-різному. Так, в романі вчений виділяв дві площини синтезу, зводячи їх до концептуальності, яка виражає єдність у формі провідної закономірності епохи, і до повноти охоплення життя. Ця повнота реалізується в цілій системі проявів, що передають складність та незавершеність життєвого процесу. Але складність життя не означає хаотичності, оскільки все різноманіття його явищ зводиться до єдиного центра, ядра, яке й виражається у вигляді закономірності. Отже, між концептуальністю і повнотою наявний зв'язок. Як відзначав А.О. Слюсар у своїх лекціях з жанрології, створюється вісь, навколо якої обертається світ. Ця взаємодія єдності та різноманітності й становить цілісність.

В “Обломові” синтез впливає з особливостей художнього типу, який фокусує усталені явища життя і характеризується завершеністю.

Звернувшись до національного типу, художник якісно змінив спосіб відображення, в якому домінує статичність. Відтворено не поетапну зміну циклічних констант у духовному розвитку героя, а цикл ніби зупиненого у розвитку і пов'язаного з дитячим сприйняттям життя. Зміни, що відбуваються в Обломові протягом роману, не є константними й ілюструють лише внутрішню роздвоєність героя. Статичність виявилася і на композиційному рівні: початок та кінець римуються мотивом нерухомості, духовного сну Іллі Обломова. При цьому перша частина твору побудована на екстенсивному принципі, який впливає з початкового задуму монографічного роману про російського поміщика, образ якого накреслювався як синтез ледаря і

діяча ще у "Фрегаті "Паллада". Слід зазначити, що в цьому циклі значущі для гончарівського метатексту категорії "сну" та "пробудження" реалізовані в статичному протиставленні і пов'язані з певними національними ареалами. Але разом з тим розвиток художньої думки циклу відштовхувався від ідеї просвітницького прогресу, який повинен був привести до "просвітленого буття" людства, що живе на гуманних засадах. Тут накреслюється рух від патріархальності до цивілізації, який далі повинен завершитися їх синтезом. Але усвідомивши утопічність цього синтезу, в "Обломові" письменник звернувся до ситуації одвічного повернення. Художнім репрезентантом цієї ситуації є мотив сну, який обростає у романі цілою парадигмою значень. Дивлячись відсторонено, це поетичний сон про дитинство Іллюші Обломова, що на рівні архетипів співвідноситься з епохою дитинства людства. Тут мотив сну відсилає до фольклорного сюжету про героя в зачарованому царстві. Разом з тим сон ототожнюється з могилою, в яку добровільно закопується Обломов. Крім того, зі значенням сну як могили пов'язана і характеристика петербурзького суспільства, яке спить "непробудним сном". Це "мерці", діяльність яких зосереджена на зовнішньому й позбавлена людяності.

Парадигмальний підхід до відображення життя зумовлює й особливості структури твору, який спочатку будується як роман взаємин героя зі світом. Зазначимо, що постать героя характеризується двошаровістю, поєднанням в ньому патріархального та просвітницького начал, які весь час нейтралізують один одного. Відповідно до цього принципу побудовано конфлікт. Зустріч Обломова з великим світом, який характеризується роздробленістю та відсутністю людяності, вкидає його в духовний сон. "З першої хвилини, коли я усвідомив себе, я відчув, що я вже згасаю [1, 28]. Обломов не розуміє метушні своїх візитерів, які встигають у "десять місць в один день". Він вступає в літературну дискусію з Пенкіним, який викриває соціальні пороки. У своїх нарисах Пенкін змальовує "вседенне життя" різних верств суспільства, в яких людяність витискується їх соціальними функціями.

Обломов же проповідує принцип гуманізму, згідно з яким у кожній людині присутнє "вище начало", загублене середовищем. Тому головним принципом художника має стати не засудження, а співчуття та віра у можливість відродження споконвічної людяності.

“Простягніть руку пропащій людині, щоб підняти її – любіть її, пам’ятайте в ній самого себе”. [1,65]. Людина може бути засудженою середовищем, але вона, як і колись, співвідноситиметься з цілим людством, як частина із загальним. Для Обломова на перший план виступає головна теза просвітництва, яке протиставляє субстанціональну природу людини хибному та непостійному соціуму. “Вивергнути з громади! Це означає забути, що в цій нікчемній посудині було вище начало; що він зіпсована людина, але все-таки людина, тобто ви самі. А як ви вивергнете його з кола людства, з лона природи, з милосердя Божого?” [1,66]. Разом з тим герой сумує за людиною, яка втратила свою цілісність та цілковито підпорядкована механізованій праці. Звідси недіяльність, принципова байдужість до життя історії, яка уявляється йому занепадницьким циклом, в якому поперемінно змінюються “лихі часи” та “ясні дні”. Герой відособлюється від зв’язків із зовнішнім світом і занурюється у мрійливий світ з властивим йому самозосередженням. Досліджується форма рефлектуючої свідомості – прекраснодушність, що є результатом неприйняття наявної реальності. Прекраснодушний бачить порятунок в поетичному світі, головним центром якого стає людина, яка живе за законом серця. За Гегелем, прекраснодушному “не вистачає сил витримати буття. Він живе з острахом, боїться заплямувати велич і пишність свого “внутрішнього” вчинками і наявним буттям й, аби зберегти чистоту свого серця, він уникає зіткнення з дійсністю”. Проте ізолювання Обломова являє собою прагнення зберегти людяність у роздробленому світі й разом з тим вона обумовлена соціальними причинами. У героєві воскресає усвідомлення станової переваги, спричиненої порівнянням його з іншими. Йому не потрібно метушитися, думаючи про кусень хліба, тому що він пан. Але ця незалежність виявляється несправжньою, у зіставленні з життям людства. В Обломові пробуджується думка про нездійсненне призначення, яке обернулося “вузькою й жалюгідною стежкою існування” [1,120]. В романі відбувається рух від соціального мотивування до гуманістичного трактування особистості героя. Якщо у “Звичайній історії” розпад цілісності пов’язаний з кризою гуманізму, витисненого правдою “віку”, то в “Обломові” здійснено спробу повернення до загальнолюдських цінностей. Тут гуманізм отримує принципово онтологічний вимір.

Традиційна для реалізму антитеза “людина – середовище”, “людина – історія” перетворюється на взаємини людини з вічністю. Ця співвіднесеність частини з загальним реалізується вже на рівні художньої типізації, яка, переборюючи детермінованість людини соціумом, тим самим переростає в символізацію.

Мережковський, відзначаючи нахил Гончарова до “філософського узагальнення”, писав: “Характери – тільки частина цілого..., тільки ряд символів, необхідних поетові, аби піднести читача від споглядання окремого явища до споглядання вічного” [3,468]. Такий підхід до роману “Обломов” отримав свій розвиток в культурно-філософських рефлексіях ХХ ст. Так, в етичній системі М.О. Лосського розгорнутий у романі світ можна розглядати як акт акциденції Царства Божого на землі. При цьому виділений у творі онтологічний аспект безпосередньо співвідноситься з категорією “абсолютного добра”, яке є умовою удостоєння Царства Божого. Адже в романі відображено тип особистості, яка керується в першу чергу етичними принципами. Головне для героя – це ідея людяності, яка втрачається через розпад цілісності світу, на зміну чому приходять механізовані стосунки між людьми. Але оскільки Обломов відкидає такий роздроблений світ, у романі конструюються альтернативні варіанти буття. Такою альтернативою, на думку К’єркегора, є етичне існування, перейти до якого можна лише зробивши вибір між душею та світом. Етичне життя характеризується цілісністю, бо є внутрішньо усвідомленим буттям. Воно починається з повного відокремлення людини від світу, а завершується усвідомленням свого внутрішнього зв’язку зі світом, тобто із загальнолюдським. Розкайвшись, людина переглядає своє минуле і внутрішньо поєднує його з загальнолюдським.

Альтернативність ідилічного минулого щодо синхронної реальності є умовою організації так званого “іншого” світу як певного континууму, який характеризується хронотопічною організацією, центрованістю, впорядкованістю. Тут накреслюється перехід від відображення до моделювання, окремішнім проявом якого стає ідеалізація ідилічного місця, *locus aemone*. В цьому смислі Обломовка є частиною не світу, але Всесвіту. Конкретним вираженням цієї повноти, всеохопленості стає розширення релігійного ряду, в якому взаємовідображуються національне та загальнолюдське. Уза-

гальнення здійснюється на фольклорно-міфологічному підґрунті. Так, няня оповідає Іллюші “Іліаду російського життя”.

Поєднанням моделювання та відображення зумовлюється “численність правд про ідилічність Обломовки”, що зрештою веде до “створення об’єктивної моделі світу” [2, 18]. Міра повноти, об’єктивності перебуває в безпосередній залежності від циклічності, яка визначає життя героїв твору. В житті Обломова відтворюється цикл, в якому ситуація одвічного повернення зафіксована в статиці. Цей цикл розгалужується на два підцикли: з одного боку, це людство в період його передуховного існування і разом з тим історизоване життя, яке внаслідок позбавленості кінцевої мети, знову повертається до статичності. При цьому повернення стає оновленням витоків буття історичними нашаруваннями (утопія Обломова).

Життя Штольца теж характеризується циклічністю, в якій, щоправда, відтворюється не ціла епоха в розвитку людства, а лише рух усередині епохи. Цей рух характеризується замкненістю, а отже, скінченістю. Перехід Штольца до чергового етапу життя є лише дублюванням попереднього. В оповіді про нього домінує дискретність, яка підточує тип, що виявився лише чистою ідеєю, “голою алегорією” (Мережковський). В образі Штольца письменник спробував втілити ідеал “олюдненої” діяльності”. Але цей синтез не вдається, оскільки між героєм та історією немає проміжної ланки, якою є вічність. Якщо Обломов прямує до всеісторії, то Штольц рухається в межах однієї епохи і врешті-решт заганяє себе в глухий кут. У Штольці переважає соціальне, а вічне, лише віддзеркалюючись в ньому Обломовим та Ольгою, миттю зникає.

Намагаючись виявити життєздатність героїв їх духовними якостями, Гончаров моделює ситуацію випробування. Випробовування вже сформованих якостей в Обломові відбувається під впливом почуття до Ольги, яке тільки зароджується в ньому. Спочатку герой будує свої взаємини з Ільїнською відповідно до ідилічних уявлень про добродесну дружину-царицю. В своєму листі він запевняє, що її почуття – омана, оскільки є лише підготовкою до справжнього кохання, від якого має стрепенутися весь світ. Обломов, таким чином, спрогнозував ту ситуацію, що віддзеркалиться у прозрінні Ольги, яка усвідомить, що її кохання було “почуттям себе в іншому, а не іншого в собі” [5, 42], а тоді у спробі Штольца витлумачити почуття ге-

роїні як прояв людяності. Але порозумівшись з Ольгою, Обломов переходить до усвідомлення складності та багатогранності життя, вся мінливість, непостійність якого віддзеркалюється і в коханні: "і в коханні немає спокою, і воно все змінюється, все рухається кудись вперед, як усе життя" [1, 208]. Ця рухливість, мінливість благотворна, оскільки є постійним оновленням внутрішнього життя людини, в якому все "відходить і розцвітає".

Дачний роман – це спроба втілення утопії родинного щастя Обломова. Але у взаємини героїв втрутився випадок, який визначає непередбачуваність життя. Ольга, поклавшись на природний плин почуття, не береться провіщати розв'язку "поєми кохання". Героїня є просвітителькою, яка намагається відродити коханого до життя й одночасно сама зазнає "освітнього впливу почуття". Якщо для Обломова кохання є поетичною миттю, яка успішно закінчується щасливим шлюбом, то Ольга упокоєності ідилічного щастя протиставляє обов'язок, громадське служіння. Та оскільки в Обломові перемагає доцентрове начало, взаємне притягання героїв заступається взаємним відштовхуванням, що виявляється у просторово-часовій перспективі твору: літне цвітіння кохання заступається його осіннім умиранням. Героїв розлучила замерзла ріка, образ якої стає "інверсією типово ідилічного мотиву (подолання перешкод, які споруджує між героями зима)" [1, 14]. Потім цей образ знову виникне в сцені суперечки Обломова й Ольги на середині Неви щодо того, до якого берега плисти. Обломов не дозволив Ользі пристати до свого берега і не залишився з нею на її березі. Повна перемога доцентрового начала відбувається у будинку Пшеніциної, де ритм життя виявляє схожість з ідилічним циклом. Це "жива ідилія", чужа поетичності...

Паралельно розвивається історія Ольги і Штольца, яка, на думку О. Краснощоквої, моделює ситуацію роману виховання. Влаштувавшись за кордоном з Ольгою, Штольц стає свідком її духовної зрілості. Штольц має сумнів щодо своєї здатності розгадати причину зміни в Ільїнській, але вислухавши її зізнання, він раптом перетворюється зі "спостерігача" на "тлумача" життя. Створюється симетрична ситуація. Якщо у взаєминах з Обломовим Ольга почувала себе Пігмаліоном, що оживлює Галатею, то тепер вона сама стає Галатеєю, з якою панькається Пігмаліон.

Зрештою, у стосунках Штольців намітилась реалізація “природно-культурного синтезу”. Та оскільки тимчасове заходить в суперечність з вічним, синтез не вдається. Ольга, яка раніше керувалася принципом обов’язку, громадського служіння, переймається тепер питаннями сенсу життя, які заганяють Штольца в глухий кут. Усвідомлюючи, що смуток дружини є наслідком відкритої їй повноти життя в усіх його суперечностях, Штолец тим не менше закликає упокоритися перед незбагненністю буття. “Ми не Титани з тобою... Ми не підемо з Манфредами і Фаустами на боротьбу з бунтівними питаннями...” [1, 456]. Активність героя, зосередженого на життєвих реаліях, ненадовго відроджує Ольгу. Адже героїня, звернена до вічного, “не визнавала між ним та собою іншого посередника, іншої інстанції, окрім Бога” [1, 462].

Слід зазначити, що нездійсненність “природно-культурного синтезу” підкреслюється невідповідністю, порушенням ізоморфності хронотопу й етапів духовного розвитку героя. Так, Штолец оселився на березі моря. А море має особливий психофізіологічний субстрат, звернений у нескінченність [Топоров]. Оскільки Андрій Штолец випадає з кола нескінченності, виникає порожнечка, виражена в асиметрії хронотопу та героя. Але разом з тим окреслюється часова перспектива (ключове слово “потім”), яка дозволяє сподіватися на здійсненність синтезу в майбутньому. Така двоїстість відображена й у структурі останнього розділу роману. З одного боку, вона виконує делімітуючу функцію, яка полягає у спробі продемонструвати необоротність патріархально-ідилічних устоїв; оповідач ніби відмежовує, дистанціює себе від історії Обломова, стаючи таким чином на точку зору синхронної реальності. Але разом з тим ця дистанція підкреслює оповідну авторитетність історії Обломова. Штолец, переказуючи якомусь літератору історію життя свого друга, таким чином намагається усвідомити власне існування.

Вічність разом з історією становить той синтез, до якого приходять герої на певних етапах свого духовного розвитку. Але оскільки життя ще не дає єдності цих двох начал, виникають відцентрові сили, які ставлять під сумнів можливість синтезу. Обломов, знайшовши притулок у будинку Пшениціної, від’єднується від насущних потреб життя. Штолец, зосереджений на повсякденній праці, забуває про субстанційну основу життя. Разом с тим можливість син-

тезу проектується у майбутнє і пов'язується з духовною позицією Ольги, для якої служіння суспільству є станом пізнання буття.

Цитована література:

1. Гончаров И.А. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1980. – Т.5. – 505 с.
2. Няму А. Функциональность традиции в русской литературе. – Черновцы, 1998. – 18 с.
3. Мережковский Д.С. И.А. Гончаров // Л.Толстой и Достоевский. Вечные спутники. – М., 1995. – С. 464-474.
4. Фаустов А.А. Роман И.А. Гончарова “Обломов”: художественная структура и концепция человека: Автореферат диссертации... канд. филол. наук. – Тарту, 1980. – 17 с.
5. Холкин В.И. Русский человек Обломов // Русская литература. – 2000. – №2. – С. 26-63.

Олена Каранфілова

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЇ РОМАНУ Ф. М. ДОСТОЄВСЬКОГО “БІСИ”

(спроба інтертекстуального аналізу)

Одним з сучасних напрямів аналізу художнього твору є осмислення цитат і ремінісценцій, що входять в основу його структури. М. Бахтін стверджує, що автор літературного твору “створює єдиний і цілий мовний твір (висловлювання). Але він створює його з різнорідних, як би чужих висловлювань. І навіть пряма авторська мова повна усвідомлених чужих слів” [2, 468]. Теорія М. Бахтіна про